

retorikai fogalom magyar nevét adják meg a címszóban (amennyiben a szóban forgó fogalomnak van magyar megfelelője). Mellette, zárójelben szerepeltetik a fogalom görög és latin eredetijét is, hogy egyértelmű legyen, miről van szó. Szükség esetén pedig még további, világos keresztutalások segítik a tájékozódást.

A szócikkek terjedelme változó: témájuktól, jellegüktől és jelentőségüktől függően a néhány sortól a több hasábig, több oldalig terjednek. Jellegüket tekintve is sokfélék: vannak közöttük inkább történeti természetű írások (pl. az angolszász retorikáról, 62–74; a német retorikáról, 841–5; vagy a görög retorikáról, 450–4) és leíró jellegűek is (pl. a retorikai fogalmak tisztázása, vagy a szónokok életének, munkásságának vázolása esetén). Utóbbiakra következetesen a hármas tagolás a jellemző. A retorikai fogalmak bemutatása általában azok meghatározásával kezdődik, ezután példák szemléltetik használatukat, majd a szócikk többnyire a funkcióik feltérképezésével zárul, példákkal illusztrálva. A retorikai szakírókról, szónokokról szóló szócikkek először az életüket tekintik át, majd műveiket veszik számba, s végül egy olyan művük vagy beszédük részletesebb elemzése következik, ami új gondolatokkal gazdagította vagy a retorika elméletét vagy az élőszó művészetét. Állandó elemként jelenik meg a szócikkek után az irodalomjegyzék. Ebben kétféle irodalmat jelenítenek meg a szerzők: hivatkozásokat a szócikkből, vagy az adott témához kapcsolódóan további ismereteket tartalmazó munkákat azok számára, akik bővebben érdeklődnek.

Nem hagyható említés nélkül a kötet igényes megjelenése. Az összesen 1304 oldalas művet elegáns, impozáns, kemény borításban adta közre a Kiadó, ezzel is sugallva az olvasó számára, hogy fontos és időtálló munkát tart a kezében, amelyet nemcsak a ma közönségének, hanem az utókornak is szántak. Az oldalak az óriási terjedelem ellenére jól lapozhatók, szerkesztésük és a betűk szedése igényes. A könyvet a Kalligram Kiadó adta ki Pozsonyban, a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával. A Kalligram Kiadó a magyar irodalom és könyvkiadás egyik jól ismert műhelyeként megérdemli a méltatást, hogy felvállalta a lexikon megjelentetését, s ezen keresztül a magyar nyelv ügyét is. A „Retorikai lexikon”-t mindenkinek jó szívvel ajánlom: haszonnal forgathatják nem csupán a tudományterületet művelő kutatók, oktatók, nyelvészek és irodalmárok, hanem a társadalomnak ennél jóval szélesebb köre – tanárok, egyetemi hallgatók, középiskolai diákok, a közélet szereplői és bárki, aki számára fontos az igényes megszólalás és fogalmazás, és hisz a szó értékében.

KÁROLY KRISZTINA

Hegedűs Attila, A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban

Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba, 2012. 199 lap

1. Akik foglalkoztak már nyelvjárási mondattannal, közelebbről is megtapasztalhatták, hogy ez az egyik „leghálátlanabb” kutatási feladat, egyrészt az előmunkálatok gyenge állapota, másrészt pedig nagy anyagigényessége és speciális elméleti-módszertani feltételei miatt. A kedvezőtlen feltételek ellenére Hegedűs Attila mondattani témát választott vizsgálódása tárgyául. Megjegyzendő azonban, hogy a témának nem kevés lexikai, mor-

fológiai és szemantikai érintkezési pontja van, amelyre a szerző igyekszik is – bizonyos határokon belül – reflektálni.

A könyv első része egy ötven lapos értekezés, amely a grammatikának egyik izgalmas fejezetét, a vonzatokat, illetve a vonzatosság problémakörét tárgyalja a magyar nyelvjáráásokban. A mű második nagyobb egysége egy 72 térképből álló gyűjtemény, amely 128 kutatóponton ábrázolja bizonyos szavak mint régensek vonzatait a magyar nyelvterületen a nyugati határszéltől a moldvai csángó nyelvjáráásokig. (A terepmunkát a szerző Gerstner Károllyal együtt végezte egy OTKA-pályázat keretében.) A térképgyűjtemény speciális célatlasznak is tekinthető, amely mint forrásmunka önálló életet is élhet a jövőben. Ha csupán ez az atlasz készült volna el a pályázati határidő lejártáig, akkor is a szerző dicséretére vált volna, azonban Hegedűs Attila már ízelítőt is adott könyvében a feldolgozás lehetséges módjairól és nehézségeiről. Mivel sok tekintetben járatlan utakon indult el, művét kísérletnek nevezi, és arra ösztönzi olvasóit, hogy kritikusan viszonyuljanak az általa mondottakhoz, hogy a jövőben megszülethessen egy „a nyelvjárási mondattant új megvilágításba helyező elmélet” (8).

2. A szerző igen didaktikusan, mintegy tankönyvszerűen vezeti be minden fejezetét, sokszor alapvetőnek tekinthető nyelvtudományi vagy dialektológiai tételektől elindulva.

A „Bevezető”-ben például kitér a nyelvjáráás fogalmára, a nyelvi norma kérdésére, a nyelvjárási régiók elkülönítésére stb.

„A mondattan a nyelvjáráskutatásban” című fejezet két lényegesebb egységre bontható: a) egy tudománytörténetire (a fejezetcím inkább erre utal) és b) az értekezés célmeghatározására, módszertanára, forrásaira utaló részre. Ez utóbbi a könyv szempontjából kulcsfontosságú információkat tartalmaz, ezért megért volna egy önálló fejezetet.

A tudománytörténeti bevezető nemcsak a tudománytörténetről szól, hanem a magyar dialektológusoknak a mondattannal szemben tanúsított attitűdjéről is. „Általános dialektológiai eljárás-e a mondattan kirekesztése, vagy csak a magyar nyelvjáráskutatásra jellemző? Kiss Jenő szerint a nyelv szintjei közül a mondat szintjén van a legkisebb különbség köznyelv és nyelvjáráás között (Kiss szerk. 2001. 43). Ez a dialektológusok hagyományos vélekedése (...), mely mintegy nemzedékről nemzedékre száll.” (9). Az idézett hely érezteti az olvasóval, hogy Hegedűs Attila nincs megelégedve az elődök hozzáállásával és teljesítményével. Ezt valamelyest enyhíti, hogy a nagy tekintélyű német dialektológiában is hasonló helyzettel találkozunk, és talán mégsem csak kutatói attitűd és „nemzedékről nemzedékre szálló vélekedés” kérdése, hogy „a mondat szintjén van a legkisebb különbség köznyelv és nyelvjáráás között”.

A szerző tudománytörténeti áttekintését Márton Gyula 1970-es „Magyar nyelvjárástan”-ától kezdi, és Kiss Jenő, Gálffy Mózes, Szabó József, Szabó Géza érintésével jut el a közelmúltig. A helyzetkép valóban lehangoló: sem az egyéni vállalásokban, sem a közösségi projekteknél nem látható számottevő elmozdulás a nyelvjárási mondattan elhanyagolt helyzetének megjavítására. Hegedűs Attila tehát immár nyomatékosabban fogalmazva megismétli az előző megállapításait: „Napjainkban is elfogadott (...) az a vélekedés, hogy mondattani tekintetben a nyelvjáráás alig különbözik a köznyelvtől, vizsgálata tehát nem sok sikerrel bíztat.” (11). A nyelvi szintek szerinti eltérések köznyelv és nyelvjáráás között jól mérhetők, mivel meg lehet számolni, hogy egy egységnyi szövegben (pl. 1 000 000 n-ben) hány hangtani, alaktani, lexikai különbség, regionalizmus regisztrálható.

Ez tehát nem a vélekedések világába tartozik. A kép persze árnyalható azzal, hogy az egyes nyelvjárási régiók köznyelvtől való távolsága különböző, de ez a belső arányokat feltehetőleg nem fogja megváltoztatni. A szerző „vélekedés” szava tehát – ha jól értjük – arra vonatkozik, hogy a nyelvjárási mondattan vizsgálata sokak szerint „nem sok sikerrel kecsegtet”. „De igaz-e ez a vélekedés? Nem abból származik-e, hogy hiányzik az a nyelvelméleti alap, amelyen haladva a nyelvjárási szintaxis újszerű megközelítése lehetséges?” – folytatja a gondolatmenetet a szerző, immár kérdések formájában. A feltett kérdés itt nem kapunk egyértelmű választ.

A feladatok a vázolt helyzetképből következnek: a) össze kell gyűjteni minél nagyobb számban a regionális mondattani jelenségeket, b) a gyűjtés megkezdése előtt megfelelő gyűjtésmódszertant kell kidolgozni, c) legfontosabb azonban az, hogy az eddig nem létező (vagy: nem ide rendelt) elméletet megalkossa a vállalkozó (vagy: egy megfelelőt vegyen kölcsön), mivel ez lesz az irányító a feldolgozáshoz is.

A felkészülés szakaszában hasznos az elődök hibáiból, hiányosságaiból is okulni. Mérlegre kerül ez ügyben a magyar nagyatlász is: „Amint fentebb már írtam, a Magyar Nyelvjárások Atlasza egyetlen mondattani térképlapot sem közöl. Ennek két oka van: Az egyik ok gyűjtéstechnológiai jellegű: hiányzott a technikája a szintaktikai különbségek feltérképezésének. A gyűjtők nem tudták, hogyan kérdezzenek a szintaktikai jellemzőkre. Igen nehéz ugyanis valós szituációt létrehozni, hogy a várt szintaktikai megformálás alakuljon a kérdés során. A másik ok meglátásom szerint nyelvelméleti: nem tudták, hogy mit kérdezzenek, nem tudták, hogy mi legyen a mondattani gyűjtés középpontjában” (12).

A történelmi igazság kedvéért a fentiekhez hozzá kell tennünk: minden nagyszabású projektet úgy kell megtervezni és végrehajtani, hogy egy meghatározott időpontban a vállalt feladatok elvégzését jelenthessék a résztvevők. A nagyatlász módszertani kötetéből tudjuk, hogy mondattani kérdésekkel is kísérleteztek a próbagyűjtések során, de a megszerzett tapasztalatok alapján azt a megfontolt döntést hozták, hogy az adott időkeretben és személyi feltételekkel ez a részvállalás nyugodt lelkiismerettel nem teljesíthető. Mert jól felmérték, hogy ehhez külön (rész)kérdőív, külön gyűjtési technika szükséges, nem beszélve a mondattan alapos tanulmányozásáról, amely a speciális kérdőív megalkotásához szükséges. Ne feledjük: még ott is az erős önkorlátozás mellett döntött a munkaközösség, ahol a kutatócsoport tagja, az atlasz egyik szerkesztője, Deme László korát megelőző ábrázolási technikákat javasolt – és részben ki is dolgozott – a térképlapok közzététele számára (Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956). A Deme-féle könyv végén olvasható az az élénk kandidátusi vita, amely arról is szólt, hogy egy vállalkozás torzóban maradásához vezethet, ha a résztvevők nem számolnak a rendelkezésükre álló idő és tudományos, technikai feltételek tényezőivel (i. m. 317–47). Én tehát a „nem tudták, hogy mit kérdezzenek” állítást így finomítanám: józan mérlegelés alapján levették a napirendről a nyelvjárási mondattan feltérképezését. Csak sajnálhatjuk, hogy nem született egy új vállalkozás ennek kivitelezésére.

Hegedűs Attila érdeme, hogy újra kézbe vette ezt az elhanyagolt területet, és megpróbált a mondattan egy szeletét kiválasztva elmozdulást elérni. A szerző szerint immár kedvezőek a nyelvelméleti feltételek, mivel a 20. század végének strukturális nyelvészete megteremtette a kellő alapokat a nyelvjárási mondattan számára is (12). (Vajon más iskolának szán-e valamilyen szerepet?)

A vonzatok vizsgálata véleményem szerint okos választás volt a mondattani jelen-

ségek feltérképezésének nyitányaként. Egyrészt viszonylag jól körülhatárolható területről van szó; másrészt mind a régebbi, mind az újabb nyelvtani szakirodalom foglalkozik e kérdéssel (tehát még a régi nyelvjárási leírásokból is lehet hozzá valamennyi anyagot találni). Szóközpontúsága révén a tájszótárak is adnak fogódzókat a vonzatkérdéshez, és a gyűjtés előkészítése során lehet mondat-kiegészítő kérdéseket is alkotni a bővítményekre.

A szerző és munkatársa, Gerstner Károly helyesen döntöttek abban a tekintetben is, hogy szakítanak a nyelvatlaszgyűjtések során széles körben alkalmazott indirekt módszerrel, vagyis azzal, hogy a kérdés során nem hangzik el az a szó, amelyre a kérdés irányul. A hatékony, gyors adatgyűjtés ez esetben kétségtelenül a direkt kérdésnek a feleletválasztós módja. Nem szabad azonban elfeledni azt sem, hogy az adatközlők önbevallása a nyelvjárási attitűd vagy egyéb pszicholingvisztikai tényezők függvényében eltérhet a valós nyelvi helyzettől. Már csak emiatt sem tartom elégségesnek a településenként egy adatközlő kikérdezését, hiszen ezzel a minimális helyi kontroll esélye is megszűnik (bizonyos helyeken két adatközlő állt rendelkezésre: a 128 kutatópontra 154 fő jutott). Különösen a kevés kutatóponttal képviselt régiók felmérésének reprezentativitása válik megkérdőjelezhetővé: a mezőszégi nyelvjárást például csak egyetlen kutatópont jelzi (Torda). Az a magyarázat, miszerint a Mezőszégen a magyar nyelv már erősen meggyengült állapotban van, tehát 1 kutatópont felvétele is elég (lásd 37. lap), számomra nem meggyőző. Ilyen alapon a moldvai nyelvjárásokat vagy a délvidéki nyelvjárászigeteket is hanyagolhatnánk vagy mellőzhetnénk. Az az érvelés pedig, hogy a vonzattelérések (mint regionalizmusok) érzékelése, illetőleg – tudatosulás esetén – a köznyelvi normához való viszony (a kerülés vagy preferálás) eltér az egyéb nyelvjárási sajátosságoktól, tehát lényegében „semleges” az adatközlők számára, egyelőre csupán érdekes hipotézis, amely csak külön szociolingvisztikai vizsgálattal igazolható.

Ugyancsak a jövőben elvégzendő feladat annak kiderítése, hogy a vonzatalternánsok választása mennyire érzékeny a szociolingvisztikai paraméterekre: életkor, nem, iskolázottság, foglalkozás stb. A gyűjtők abból indultak ki, hogy „az adott helységben szokásos változat kijelölésére bárki alkalmas” (17). Az életkor szerinti differenciálódás felmérése viszont kulcskérdés a diakronia szempontjából: a generációk között kimutatható eltérések a szinkroniában jelzik a nyelvi változások irányát. Hogy a kérdés diakrón szempontból is fontos, jelzi egy kisebb fejezet a 39–40. lapon (l. alább). Érdekes lenne tehát mintavételszerű, „mélyfúrásos” vizsgálatokat végezni, különösen azokon a területeken, ahol a mostani felmérés nyelvjárási ütközőzónát jelez, vagy a beérkezett válaszok mozgást, ingadozást jeleznek.

3. Ezek után „A térképek leírása” című fejezet következik. Itt néha egyesével, néha csoportba rendezve, a vonzatstruktúra alakulásának hasonlósága alapján kapunk hasznos kommentárokat. A kommentárok nemcsak a nyelv földrajzi tagolódást értékelik, hanem számot adnak arról is, hogy a tárgyalt régensek és vonzataik milyen forrásokból kerültek elő, milyen korábbi viselkedésük deríthető ki. A források közé nemcsak 20. századi nyelvjárásleírások kerültek be, hanem 16. századi misszilisek, 19–20. századi szépirodalmi művek is. Az ezekből származó anyag tovább színesítette a jelenségek palettáját. Bekerült – mintegy kísérletképpen – két tájszó is a tesztelendők körébe (*dülleszkedik* ’támaszkodik’, *reménykedik* ’könyörög, rimánkodik’). Ezeknek a szűk körű ismertsége azonban arra a következtetésre vezette a szerzőt, hogy egy egész nyelvtérületet átfogó nyelv földrajzi vizsgálatban a jövőben inkább mellőzni kell az efféle szavak felvételét.

4. Az egyes térképek, térképcsoportok kommentárjaiban szétszórt területi megállapítások mintegy összegezve, tömörítve, régióként csoportosítva jelennek meg „A vizsgálat területi aspektusa” című fejezetben. Előtte azonban a szerző felállít két nyelvföldrajzi kategóriát: az egyik a régiókon átívelő, nagyobb hatáskörű, a másik a régió belüli jelenségek csoportja. A kisebb hatókörű jelenségek nyelvjárási koherenciája erősebb, feltehetően azonos gyökerű, a nagyobbaké pedig lazább: kettébontható egy genetikusan összefüggő és egy független keletkezést is megengedő alcsoportra. A csoportok elméleti elkülönítése kézenfekvő, megbízható gyakorlati szétválasztásuk azonban sokszor kérdéses, hiszen nincs elég fogódzónk annak megállapítására, hogy az azonos szemléleti háttér motiváló ereje milyen mértékben érvényesült a vonzatválasztásban. A széles körben elterjedt vonzatok számbavétele azért is fontos, mivel közülük kerülnek ki az úgynevezett „stabil változatok” (bővebben l. a 38. lapon).

5. A területi dimenzió átfogó szemléje után az időbeliségé következik „A vizsgálat diakrón aspektusa” címmel. A szerző a régi magyar levelezés avatott kutatójaként megvizsgálta (és egy nyelvtörténeti konferencián be is mutatta) a 16. századi közepi magyar nyelvű levelek sajátos vonzathasználatát. Ezekre támaszkodva fel is vett a kérdőívbe olyan szavakat, amelyeknek szerette volna nyomon követni a nyelvtörténeti alakulását. A történeti vizsgálat kiegészült még 19. századi forrásokkal is, így valójában három diakrón metszet állt az összehasonlító vizsgálat rendelkezésére. Ennek eredményeképpen sikerült kimutatni kihalt, visszaszorult és területileg kötött, de aktív vonzatokat. A visszaszorulás, átalakulás okai is szóba kerülnek, például a jelentésmező átrendeződése, a jelentés- és funkciómegoszlás, az absztrahálódás vagy specializálódás.

6. Mindezek azonban valamivel bővebb kifejtést, komplexebb magyarázatot kapnak az utolsó előtti értekező fejezetben, melynek címe: „Regionális különbségek a vonzathasználatban a nyelvi relativizmus nézőpontjából”. Itt a vonzatok alakulásának strukturális okain túl (pl. grammatikai analógia) szóba kerülnek a világ nyelvi képének alakulását befolyásoló kognitív és kulturális tényezők is. A különböző nyelvek viszonylatában kidolgozott értelmezési és kontrasztív eljárások vagy az egy nyelven belül is levezethető jelentéstörténeti és kognitív mechanizmusok a nyelvjárási vonatkozásában is sok új eredményt kínálnak. Meggondolkodtatóak, követésre méltóak azok a mikroelemzések, amelyek túllépve az általános jellegű megállapításokon, konkrét példákon mutatják be a néha különböző irányba mutató hatóerők érvényesülését a vonzatválasztásban. Ezen a területen többféle irányzat, nyelvészeti iskola eredményeit kell majd szakszerű módon integrálni.

7. Az „Összegzésként” című fejezet néhány tanulságot ragad ki az említettek közül. A szerző szerint a térképeken megjelenő szintaktikai jelenségek nem rajzolták át a nyelvjárási eddig ismert régióhatárait, de a begyűlt nyelvi információk tovább gazdagítják a régiók jellemzését. A térképek elemzése csak elkezdődött, immár folytatásra vár. Néha a meglepő egyneműség, néha pedig a nyelvföldrajzi szórtság, amorf jelleg teszi próbára az elemzőt. Sok lehetőség van még a nyelvi interferenciavizsgálatokban is: a szomszédos nyelvek nyilvánvalóan nem elhanyagolható hatást gyakoroltak a magyar nyelvjárásiakra a határokon túl. Ahogy a moldvai nyelvjárásiak színes és változatos vonzathasználatára is

jelzi, érdemes lenne néhány kisebb regionális atlással, sűrű kutatópont-hálózattal további szintaktikai vizsgálatokat végezni. (Kár, hogy az atlasznak nem készült szó- és ragmutatója, ez nagyban megkönnyítené a kutatók későbbi munkáját.)

Hegedűs Attila bátor és úttörő munkáját a jövőben remélhetőleg sokan fogják kézbe venni, forrásként vagy vitaanyagként idézni.

JUHÁSZ DEZSŐ

Maria Erb, Wenn das Fremde zum Eigenen wird Korpusbasierte Untersuchungen zu den ungarischen Lehnwörtern der nachtürkischen deutschen Sprachinselmundarten von Ungarn bis 1945.

Budapester Beiträge zur Germanistik, Band 46. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 385 lap

A magyarországi germanisztikai nyelvészet budapesti színterén, az ELTE Germanisztikai Intézetében mind a történeti-etimológiai, mind a dialektológiai kutatásoknak jelentős hagyománya és eredményei vannak, elsősorban Mollay Károly és Hutterer Miklós érdeméből. A jeles elődök nyomdokait követve és továbbfejlesztve a mai nemzedék tagjainak köszönhetően készül és jelenik meg az Ungarndeutscher Sprachatlas (Magyarországi német nyelvátlasz) és a Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten (Magyarországi német nyelvjárási szótár), amelyek nemcsak leletmentő funkciójuk és jól dokumentáló voltak, hanem nagyságrendjük és a közzététel korszerű volta miatt is fontos munkák. ERB MÁRIA mindkét említett vállalkozásnak aktív résztvevője. Érthető tehát a témaválasztás.

A címből nem derül ki egyértelműen, hogy a könyv legnagyobb fejezete egy 731 szócikkből álló, 221 oldalas, a munka 60%-át kitevő etimológiai szótár. Kiderül viszont minden lényeges tudnivaló a vizsgálat alapjául szolgáló korpuszról, amely kiindulásul szolgált annak igazolására, hogy mely magyar eredetű vagy közvetítésű szavak (pl. *gulyás, paprika*), szókapcsolatok (pl. *szüreti multság, ejnye teremtette*), tüköralakulatok (pl. *tüdőstáska*), tulajdonnevek (pl. *Gábor*) honosodtak meg egyik vagy másik, több vagy akár az összes, a történelmi és a trianoni Magyarország területén fekvő, a korpuszban képviselt helyi német nyelvjárásban. Térképen is megjeleníti, s betűrendbe szedve közli ERB annak a 135 településnek a nevét, ahonnan az adatok származnak (1. sz. térkép). 99 település a mai Magyarország területén fekszik, 36 valamelyik szomszédos országban, főként Szerbiában és Romániában. A szerző nyomtatásban megjelent, elsősorban nyelvjárástani és néprajzi forrásokra támaszkodott, szám szerint 113-ra (147–153; de l. még 144–5), de ennek többszörösét teszi ki az, amit átnézett. A szócikkekbe a török utáni időkben átvett szavakhoz képest a török időszak előtt létrejött erdélyi szász, felvidéki cipszer és nyugat-dunántúli német települések bizonyos nyelvjárásaiból származó adatokat is fölvelt, jelekkel elkülönítve őket a többtől (144; l. például 246: *halljuk* és *hajsz/hojsz*). A rendelkezésre álló forrásokból következik, hogy mind a forráshelyek számát, mind a közlések mennyiségét és minőségét tekintve meg volt kötve a szerző keze, így a teljesség elvét értelemszerűen csak az általa átnézett forrásokra értve érvényesíthette. Az alcím alapján az a remény ébredhet az olvasóban, hogy évszázadokra visszanyúló szótörténeti dokumentációt olvashat majd. Erről a rendelkezésére állt források miatt nincs szó, nem is lehet,